

Gazsó Hargita

AZ IRODALOM ÉS A JOG
DIFFERENCIÁLÓDÁSA JÓSIKA MIKLÓS
A SZEGEDI BOSZORKÁNYOK CÍMŰ
REGÉNYÉBEN (I.)

*Differentiation between Literature and Law in the Novel
A szegedi boszorkányok by Miklós Jósika (I)*

Jósika Miklóst a boszorkánytéma ihlette meg, mint általában a romantikusokat, akik a civilizálatlan vidékben keresték a helyi színeket. Jelen dolgozat történeti-szociológiai aspektusból tekinti át a témát a magyarországi boszorkányperekre fókuszálva, azon belül is a szegedire. *A szegedi boszorkányok* c. regényben az elbeszélő a hiteles periratok köré fordultatos történetet kerekített, valamint bemutatta a babonával szembeszálló morált.

A kriminalista irodalmi hullámba sorolható a kötet, hiszen rejtvényfejtéshez hasonlatos nyomozási modellt követ, mely szerint a gyanakvás, a rejtély a strukturáló elv. A független nézőpont és a késleltető eszközök is ezt a mintát segítik.

A német romantikus regényekből átkerült gyermekcsere, gyermeklopás motívumát látványos fordulatokkal konstruálják az önelemző magatartású szereplők.

Kulcsszavak: romantikus regény, boszorkányperek, gyermeklopás, nyomozási modell, morális-tanító célkitűzés

1. Elméleti megközelítések. Történelmi színezetű a romantikánk kezdeti szakasza, mivel a nacionalizmus élesedésével a történeti érdeklődés is megerősödött. Oly módon kapcsolódnak a múlthoz a történelmi regények, hogy a jelennek szóló tanulság, a példázat-jelleg kap bennük hangsúlyt. „...Az egzotizmus, a természet iránti nosztalgia, a primitív népek életének idealizálása, s egyéb ilyen mozzanatok beletartoznak abba a világképbe, amelyet a kor művelt világpolgára a maga számára kialakított, s amelynek érdeklődésbeli és izlésbeli lecsapódása romantikus motívumok formájában jelentkeznek.”¹ A történelmi témák szomszédságában és velük összefonódva jelennek meg a mesei motívumok, ahogyan ez Jósika Miklós *A szegedi boszorkányok* c. regényében is tapasztalható.

Fenyő István *A magyar romantika jellegéről* tartott vitában kiemelte, hogy a jelzett időszak az első olyan irányzat irodalmunkban, amely az alsó rétegek problémáira is figyelmet fordít. A felvilágosodás idején már Voltaire-nél, Diderot-nál, Rousseau-nál is előbukkant a primitív társadalmak és problémák feltérképezésére való törekvés. Szegedy-Maszáik is rámutatott arra, hogy a helyi szint a civilizálatlan vidékben kereste a romantikus. Ennek ellenére kevés olyan

¹ Wéber Antal : *A magyar romantika jellegéről.* = It, 1971., 4. sz., 846.

alkotás született, amely a misztikus hagyományokból merítene. Ha elfogadjuk Rousseau állítását, miszerint a nemzetjellemet legjobban a vidék helyi értékeiben lehet fölfedni, megállapíthatjuk, hogy Jósika lesújtó képet nyújt az 1700-as évek eleji magyar közviszonyokról.

„Az összehasonlító kutatás legtekintélyesebb művelője, Wellek szerint három ismérve van a romantikának: a képzelet a költészetfelfogásban, a természet a világszemléletben, végül a jelkép és a mítosz a stílusban.”² Ezek persze csak kölcsönhatásukban számíthatnak megkülönböztető jegyeknek. Mezei József is amellett érvel, hogy messzi vidékek embereinek sorsában tükrözteti a romantika a kor kérdéseit, és ezért mindig felfedezhető benne a néprajzias jelleg.³

2. *A boszorkánytéma irodalmi megnyilvánulásai.* A boszorkányok a démoni erő, a gonoszság főként női megtestesítői. A démonoktól, az ördögöktől kapják mágikus hatalmukat, amellyel természeti erőket tudnak befolyásolni, valamint rontó varázserőt birtokolnak. A mitológiában Hekatéként, Kirkéként is megjelenik alakjuk, továbbá számos világirodalmi alkotásban: Shakespeare *Macbeth* c. drámájában a végzetes sors irányító a boszorkányok és úrnőjük, Hekaté; majd Goethe *Faustjában* is megelevenedik egy boszorkányszombat. Bulgakov *A Mester és Margarita* c. regényében a főszereplő varázskénőctől válik boszorkánnyá. A magyar szépirodalom remekei is bővelkednek a boszorkányok megjelenítésében. Gondoljunk csak Vörösmarty Mihály *Csongor és Tündéjének* Mirigyére, vagy Petőfi Sándor *János vitézében* Iluskának a mostohájára.

Jósika Miklóst is a boszorkánytéma ihlette meg. Az 1830-as évektől hallatlan bőséggel írta regényeit, 1848 után kilencven kötete jelent meg, többek között a három kiskötetes *A szegedi boszorkányok* című is, melynek ötlete szegedi tartózkodása alkalmával fogalmazódott meg 1849-ben, százhuszonegy évvel a szegedi boszorkányégetések után. A történeti forrásokat és a boszorkányperек anyagát tanulmányozta. 1854-re készült el a regény, és tíz évvel később német nyelven is megjelent *Die Hexen von Szegedin* címmel felesége fordításában. „A hatvanadik éve körül járó író a szükségétől is kényszerítve sokatíróvá lesz, s munkáin mind kevesebb műgond s a sietségnek mind több nyoma látszik.”⁴ Szegedy-Maszák szerint a romantikus művészre az elhivatottság, a megszállottság, a küldetésudat jellemző.⁵

² Szegedy-Maszák Mihály: „Minta a szőnyegen”. A műértelmezés esélyei. – Budapest : Balassi Kiadó, 1995, 120.

³ Mezei József: A magyar regény. – Budapest : Magvető Könyvkiadó, 1973, 170. o.

⁴ Szinnyei Ferencz: Jósika Miklós. – Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1915, 42. o.

⁵ Szegedy-Maszák Mihály: A romantika: világkép, művészet, irodalom. In: Romantika: világkép, művészet, irodalom. (Szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Hajdu Péter). – Budapest : Osiris, 2001, 12. o.

A regény elemzése előtt mutassuk be, hogyan alakult ki a boszorkány-képzet Európában, mit értünk rajta, milyen hiedelmek kapcsolódnak hozzá, hogyan lettek belőlük bírósági perek.

3. *A boszorkánytéma világtörténeti-szociológiai áttekintése.* Carl G. Jung a boszorkány-képzetet az anima, vagyis a lélek női eleme sötét oldalának megtestesüléseként értelmezte. Az egyház állítása szerint szerződést kötöttek az ördöggel a boszorkányok. Ők a sátán harcosai. A csodadoktorokat, a bábákat, a füvesasszonyokat sokszor illették a boszorkányság vádjával, főleg, ha sikertelen gyógyítást végeztek, vagy maradandó testi bajt okoztak. Gustav Henningsen elmélete szerint bűnbak-funkciója van a boszorkány-képzetnek, azaz nem Isten büntetéseként élük meg az emberek a vétkeikből származó bajokat, hanem a Gonosszal szövethető személyek rosszindulatú támadásainak vélik őket. Az 1930-as években Edward Evans-Pritchard, neves szociálintropológus, Észak-Afrikában kutatva alkotta meg az elméletét, miszerint a boszorkányságnak két alaptípusa van: az ártó varázslat (sorcery), amelynél a rítusok tanulhatóak, és van a boszorkányság (witchcraft), amely veleszületett képességek és a kártékony alkat kombinációja.

A boszorkányüldözés a megoldhatatlan családi, szomszédági, közösségi ellenségeskedésekből adódó konfliktusokból alakult ki. A 13. században terjedt el az inkvizíció, amely bírósági vizsgálódásokkal kutatta föl a hitbéli eltéréseket, az eretnokséget és a vizionáriusokat. A kora újkor képzeletvilágát hatalmában tartotta a boszorkányszombat mitológiája, amelyet többek között Hans Baldung Grien is megörökített több metszetén. A boszorkányüldözések, a vádaskodások mindig olyan időszakban szaporodtak el, amikor természeti katasztrófák váltották egymást: éhínségek, aszályok, járványok. Az inkvizíció több dolgot (természeti csapást, betegséget, bűncselekményt, koraszülést, meddőséget) a boszorkányoknak tulajdonított. Az 1480-as években két egyházi főinkvizítor nevéhez, Jacobs Sprengerhez és Henrich Kramerhez kapcsolódott a híres *Malleus Maneficarum* („Boszorkányok Pörölye”) c. munka. E könyv alapján folytatták a boszorkányoknak hitt emberek vallatását, a boszorkány-perek kivizsgálását. A feudalizmus bomlásakor elvesztett földeket is az ördög seregeinek előretörésével magyarázta az egyház a parasztoknak. A 15. század elején tűnt föl először a boszorkányok repülésével kapcsolatos hiedelemvilág, azaz a seprűnyélen repkedő boszorkány motívuma. Érthetetlen, hogy az európai civilizáció fénykorában, a 15–18. században, hogyan kerülhetett sor negyvenötven ezer szerencsétlen áldozat, főként nők máglyán való megégetésére, fölakasztására. A boszorkányperek vádlottjainak 80 százaléka nő volt. Ezt a magas számot annak tulajdonítják, hogy a gyógyítás hagyományos népi tudománya női mesterség volt, s a gyógyítók közül kerültek ki a javassasszonyok. Továbbá a női alakhoz hozzájárult még Diana istennő antik mítosza, valamint az a hit is, hogy a sátán hamarabb el tudja csábítani a nőket. Köztudottan nőellenes, nega-

tív sztereotípiá keringett a középkorban. A 16. század folyamán a reformáció hozzásegített a boszorkányvádaskodások terjedéséhez, Luther Márton és Kálvin János is kíméletlen harcot folytattak ellenük. A reformáció eltörölte a „fehér mágiát”, az egyházi áldást és átkot, így az emberek nem érezték magukat védve a boszorkányok rontásától. A 17. századig elhúzódó vallásháborúk, a kétféle felekezet hívei közötti harc új lendületet adott az üldözéseknek. Még a tudós bírák is elhitték a boszorkányok veszélyességét. A 18. századtól érezhető volt a felvilágosodás szele, mégis történtek furcsaságok Magyarországon is.

4. *A magyarországi boszorkányperek.* Az általános európai boszorkányüldözések részeinek tekinthetők a magyarországi boszorkányperek. Könyves Kálmánhoz fűződik az a törvényünk, amely elsőként kimondja, hogy „A nem létező boszorkányok ügyében ne legyen eljárás”. Ez a törvény azonban nem vonatkozik a maleficusok büntetésére, akiket varázslással, rontással vagy méregkeveréssel gyanúsítottak. A vádak egyik fontos típusa a szomszédsági konfliktusból eredt, a másik viszont a főúri udvarokra jellemző örökségi, családi viszályokból, ez esetekben a győztes fél tartott a legyőzött ellenfél „mágikus bosszújától”. Legfőképpen az egyházszakadás utáni időre esik a boszorkányperek számának növekedése, azaz a katolikus és protestáns egyház elkülönülésének időszakára. A magyarországi boszorkányperek 15–18. századig tartó időszakát Pócs Éva és a Néprajzi Kutatóintézet vizsgálta. A hivatalos periratok, jegyzőkönyvek túlnyomó többségében folytonosan ismétlődtek a szövetségre, a sabbathra vonatkozó kérdések. Rengeteg koholt vádat véltek felfedezni a kutatók. Nem az inkvizítorok rendezték a pereket, hanem a városi vagy a vármegyei bíróság. A legrégebbi magyarországi boszorkányper 1565-ben Kolozsvárott zajlott le.

Az üldözések centruma Debrecen és Erdély volt, majd a 18. század elején az Alföld egykori hódoltsági területeire terjedt át, ahol a Rákóczi-szabadságharc leverése után félelmetes méreteket kezdett ölteni a perek száma. *A magyar néprajz* felsorolja azokat a vonásokat, amelyek tipikusan a magyar boszorkányperekre voltak jellemzők: többek között megemlíti, hogy aki bizonyítani tudta magáról, hogy ő tálto, nem pedig boszorkány, azt fölmentették, továbbá főleg bábaasszonyokat vádoltak, és azt tartották róluk, hogy a Gellért-hegy a gyülekezőhelyük, és ott megrontják az embereket. Az időjárással kapcsolatos praktikák is gyakran fölmerültek a jegyzőkönyvekben. A 18. században Ausztriából érkeztek kiküldött vizsgálóbírók, így a nyugatiakhoz kezdtek hasonlítani a boszorkányperek.

Pánikserű boszorkányüldözés egy alkalommal volt Magyarországon. 1686-ban szabadult föl Szeged a török hódoltság alól, rengeteg csavargója és koldusa volt, valamint a magyarok és az újonnan betelepült németek, szerbek, horvátok között mindennapos volt az összetűzés. A papok a nép bűnét emlegették a szárazság kiváltó okaként. 1709 és 1713 között pestisjárvány pusztított, 1712-ben árvíz öntötte el a vidéket. Aszályos évek követték egymást az 1720-as években, kiürültek a magtárak. Az 1728-as szárazságkor meggyanúsították a boszorkányo-

kat, hogy „egy akó pénzért hét esztendőre eladták az esőt a töröknek”. Kőkényné Nagy Anna nevű bábaasszony kulcsfigurája volt a szegedi boszorkánypereknek. A nagy szárazság idején kiderült róla, hogy a szent ostyát varázslásra, gyógyításra használta. Vallomásra kényszerítették, s ő azt bizonygatta, hogy egész katonai szervezetük van a boszorkányoknak: kapitányuk, hadnagyuk, strázsamesterük, dobosuk. Valamint igazi boszorkányszombatot (sabbathot) ültek, szerződést kötöttek az ördöggel, az újonnan érkezőknek meg kellett tagadni a keresztény hitet, majd az ördög szennyvízzel megkeresztelte őket, és jelet tett a testükre. Ezután a fekete orgia következett, ennek során semmiféle tilalmat nem vettek figyelembe. Először megcsókolták az ördög homlokát, a farát, majd emberi alakban közösködtek vele. Társait is megnevezte: füvesasszonyokat, koldusokat és a város egyik leggazdagabb emberét, a 82 éves Rózsa Dánielt. Őt vallotta az ördögi szövetség kapitányának, e vallomás a per koncepciójára jellemző bizonyítéka, hiszen Rózsának sok ellenlábasra lehetett, mivel juhászlegényből lett főbíró, valamint a pozsonyi országgyűlésen a város képviselője volt. Sokan azt hitték, varázslással tett szert a nagy vagyonra. Kőkényné szerint ő adta el a törököknek a csapadékot. A boszorkányüldözések fő mozgatórugója a német bírójelölt, Podhradszky György volt; nem hiába vált tehát főgyanúsítottá az előző bíró. Egy nyugati mintájú bírósági kézikönyvet használtak, módszeresen követték a kínvallatást a szadista bírók. Először meztelenre vetkőztették a gyanúsítottakat a kínzókamrában, súlyokat akasztottak a lábukra és felhúzták őket egy kötélre. Ha nem vallottak, korbácsütést kaptak, létrához kötözték őket, majd tüzes vassal égették a testüket. Ezután következett a vízpróba. Azt tartották, hogy a boszorkányok nem süllyednek el a vízben, ezért összekötözték a kezüket, a lábukat, és vízbe vetették őket. Voltak, akik vízbe fulladtak, ők voltak az ártatlanok, a felszínen maradtakat további kínzásra fogták. Ha egy per a vízpróbaig jutott, nem sok esélye maradt a vádlottnak a megmenekülésre.

A kínvallatás alapelve az, hogy csak a bűnösség kimondása „igaz”. Az ártatlanság nem mondható ki, „bizonyításának” egyetlen módja a kínzás átvészélése. Minden Kőkényné által gyanúsított vádlotton találtak stigmát, ellenük 1728. június 26-án meg is hozták az „élve elégettessék”, a „viva cremetur” ítéletet. Három máglyarakásra kötözték föl összesen tizenkét embert, hat férfit és hat nőt, és megégették őket. Azóta hívják ezt a részt Szegeden Boszorkány-szigetnek. Negyven vádlott ellen indult per 1728 és 1744 között, ezek közül tizennyolc égett meg. 1756-tól elrendelte Mária Terézia, hogy a helytartótanácshoz kell fölterjeszteni az ítéleteket ellenőrzésre, és később meg is szűntek a perek.

5. *A mű születése.* Ezt az esetet tanulmányozta Jósika Miklós is, amikor Szeged után Brüsszelbe költözött feleségével, Podmaniczky Júliával. Heckenast Gusztáv küldte utánuk a szegedi történeti forrásokat, a jegyzőkönyveket. Erre maga az elbeszélő is utal a regény Bevezetésében, egy „bizonyos régi levélgyűjteményre (ezt küldhette neki Heckenast), »mellynek érdekes foglalatlja szoros

összekötetésben van a múlt század első felében folyt szegedi boszorkány-pe-
rekkel”⁶. Dömötör Edit tanulmánya⁷ szerint a Jósika-regény megidézi mind a
periratok előadását, mind a babonával szembeszálló morális-tanító célkitűzést.
Bán András hívja föl a figyelmet arra, hogy Jósikának nagyon fontos volt re-
gényírásai előtt nemcsak a kort tanulmányozni, hanem az adott tárgykört, ha
kellett, még hely- és néprajzi belemélyedéssel is.⁸ Jósika célja az lehetett a re-
gény megírásával, hogy bemutassa a babonával szembeszálló morált, valamint
a hiteles periratok köré egy fordulatos történetet kerekítsen. A műben a Futaky
és a Mártonváry család ádáz küzdelmében mutatja be a vérbosszú régi szokását.
A hiteles történet csak a bevezető részre, a boszorkányok megégetésének bemu-
tatására korlátozódik, a többi Jósika képzeletében született és nyugodtan nevez-
hetjük a romantikus regény mintapéldányának. A műben megjelenik öngyilkos-
ságot elkövető szerelmes, bosszúéhes apa, ellopott ikerpár, s van gyermekcsere
is. Történetileg hiteles szereplő Rózsa Dániel, az egykori szegedi főbíró, akit a
regény mint bűbájost, a boszorkányok első emberét, az ördögök főkapitányát
mutatja be. Az elbeszélő a szereplők szájába adja a saját véleményét a boszor-
kányüldözésről: „...ha a nemes tanács nem ítéli el őket, a nép veri őket agyon
egytől-egyig. Ha itt akármelyik pimasz uccagyerek rámondja valakire, hogy bo-
szorkány, az annyi, mintha már égne”⁹. A kínzatról ezt írja: „...nem tudták
elviselni a kínzás fájdalmait és a karón, melyre őket a vallató bíróság három
órán át ültette, mindent vallottak, amit ezek hallani akartak, és a szájukba ad-
tak”¹⁰. Több halálraítélt dacos közönyösséggel nézett szembe a máglyán való
megégetéssel, mert azt tartották, hogy amikor majd a hóhérok meggyújtják a
máglyát, abban a pillanatban ki fogja őket menteni és cserélni a sátán. A kora-
beli perekről így vall az elbeszélő: „Tudjuk, hogy ebben az időben s általában a
boszorkánypöröknél a tanúk kihallgatása pusztá formáság volt, mely néha ma-
gukra a tanúkra is veszedelmes következményekkel járt, mert azonnal maguk
is gyanúba jöttek, mihelyt a legkisebb szánalmat árulták el a vádlottak iránt. A
kínzás volt úgyszólván az egyetlen sikeres vallatási mód. Ez volt az oka, hogy
minden boszorkányperben a legtöbbször saját vallomásaik alapján ítélték el a

⁶ Péter László: Jósika szegedi boszorkányai. In: Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanul-
mánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére. (Szerk. Szajbély Mihály) – Budapest :
Magvető, 1999. 417.

⁷ Dömötör Edit: „E tiszta szívből származott vallástételt adá”. = Jelenkor, 2006, 46. évf., 9.
sz., <http://jelenkor.net/main.php?disp=disp &ID=1074>

⁸ Bán András: Jósika Miklós élete és írói működése. – Pozsony–Bp., ?, ?.

⁹ Jósika Miklós: A könnyelműek, A szegedi boszorkányok. Budapest: Fővárosi Könyvki-
adó Rt., 1929. 132.

¹⁰ Jósika M.: i. m. 136.

vádlottakat.”¹¹ A regény további fejezeteinek kevés közük van a hiteles történelmi tényekhez, mégis detektívregényekkel vetekedő fordulatokkal próbálják kideríteni a boszorkányégetéshez vezető utat.

6. *A rejtélyes rend.* A bűnügyi regények nemcsak a bűnnel, hanem „adott jogrenden belül büntetendő cselekménynek minősített tényekkel ragadják meg a figyelmet”¹². A nyomozás a rejtvényfejtéshez hasonlít. A nyomozás modelljét, paradigmáját William W. Stowe állította föl. Dömötör Edit arról ír, hogy ebben a regényben is fölfedezhető a *Kriminalgeschichték*, a német nyelvből fordított bűnügyi novellák nyomai. „A *Kriminalgeschichtében* abban az értelemben van szó »nyomozásról«, hogy az elbeszélő – a rövid vagy lábjegyzetes kerettörténet általi – előadása szerint a periratokat olvasva kívánja a tettes életében azt a mindig esetlegesként megalkotott mozzanatot megragadni, melynek hatására bűnözővé vált.”¹³ Dömötör a *Kriminalgeschichte* hagyományával próbálja megfejtetni a jelen regényünk értelmezési kontextusát, amelyben az irodalom és a jog differenciálódik. Feltűnően sok jegyzetet találunk a műben, amellyel Jósika szokásokat, hiedelmeket, hagyományokat, emlékiratokat, periratokat, történelmi mozzanatokot magyaráz meg. Az elbeszélő a regény indításakor leszögezi, hogy akiket nem érdekel a jogi problematika, a boszorkányságról való fejtegetés, azok hagyják olvasatlanul az első oldalakat. Két különálló rendszerként fogja föl az irodalmi művet és a jogi kérdéseket, e kettőnek összekapcsolását úgy oldja meg, hogy a kettő közötti feszültséget, a fiktív mozzanatokét és az „ügyirat szerinti” közlését bontakoztatja ki a befogadásban. A 19. század derekán egész Európán végigsöpört egy kriminalista irodalmi hullám, amely erős visszhangra talált magyar földön is. Jósikától több tucat művet találhatunk, amely igyekszik kielégíteni az átlagolvasó vonzalmát a bűnügyi rejtelmek iránt.

(Folytatjuk)

¹¹ Jósika M.: i. m. 170.

¹² Hegedűs Géza: A bűnügyi irodalomról. = Nagyvilág, 1961., 5. sz., 698.

¹³ Dömötör Edit: „E tiszta szívből származott vallástételt adá.” = Jelenkor, 2006, 46. évf., 9. sz., <http://jelenkor.net/main.php?disp=disp&ID=1074>

Differentiation between Literature and Law in the Novel
A szegedi boszorkányok by Miklós Jósika (I)

Miklós Jósika was inspired by the topic of witches, as was often the case with romantic authors who were looking to find local colours in the uncivilized provinces. The present paper looks at the topic from a historical and social aspect by focusing on witchcraft trials in Hungary and within this, the trial at Szeged.

In his novel *A szegedi boszorkányok (The Witches of Szeged)* the story teller developed a fictional story from authentic records of a case, and also, presented morals opposing superstition.

The book could be included into the wave of criminalistic literature, since it follows an investigation model, similar to solving riddles, whose structuring principles are suspicion and mystery. The model is aided by the independent viewpoint and means of delay.

The characters whose attitude is self-analysis construct and shape with spectacular turns the motives of the exchanged children and the kidnapping of children taken from romantic German novels.

Keywords: romantic novel, witchcraft trials, kidnapping of children, investigating model, moral objectives